

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:3. 2006

Konstitutioner, frihandel och tillväxt i tidigmoderna nordeuropeiska stadsstater

En komparativ institutionell analys av Hamburg och Lübeck¹

Av Erik Lindberg

Ett centralt problem inom ekonomisk-historisk forskning är sambandet mellan politiska institutioner och ekonomisk utveckling. Redan Montesquieu påpekade att utvecklingen av ett lands handel hänger nära ihop med landets konstitution. I sin *Om lagarnas anda* redogör han för flertalsstyrelsens, eller maktindelningens, förtjänster:

Stora handelsföretag är alltså inte för monarkin, utan för flertalsstyrelsen. Med ett ord leder den större förvisningen man i dessa stater tror sig ha om sin egendom till att man företar sig allt; och eftersom man tror sig vara säker på det man förvärvat, vågar man riskera det för att förvärva mer [...].²

I flertalsstyrda stater var enligt Montesquieu egendomen säkrare än i enväldiga monarkier och köpmännen hade därför tillräcklig tillit för att riskera det man ägde för att förvärva mer, det vill säga man vågade göra investeringar. Dessutom gav konstitutioner som ledde till politisk maktdelning upphov till handel grundad på "ekonomi" till skillnad från vad fallet var under enväldiga statsskick, där handeln var grundad på "lyx". Montesquieus observationer har bekräftats med moderna statistiska metoder i en brett upplagd studie av Bradford de Long och Andrei Shleifer. De visar på ett tydligt sam-

1. Uppsatsen har skrivits inom ramen för det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Marknadsintegration och institutionell förändring i Östersjöområdet 1650–1880". Jag vill särskilt tacka Theresa Johnsson för kommentarer till texten.

2. Charles Louis Secondat de Montesquieu, *Om lagarnas anda*, Stockholm 1998, s 225.

Fil dr Erik Lindberg, f 1967, disputerade 2001 med avhandlingen *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. Efter disputationen har han huvudsakligen arbetat som forskare vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet, med avbrott för en ettårig vistelse vid Universität Bielefeld som post doc. Av hans publicerade artiklar kan nämnas "Var det brist på träkol som begränsade det svenska smidet under 1700-talet?" i *Med hammare och fackla* (2004).

Adress: Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet, Box 513, 751 20 Uppsala
E-post: erik.lindberg@ekhist.uu.se

band mellan ekonomisk tillväxt och icke-autokratiska regimer före den industriella revolutionen.³ Varför ger då flervälde upphov till säkrare äganderättsförhållanden som därigenom möjliggör högre ekonomisk tillväxt? Grundproblemet ligger i statens motstridiga incitamentsstruktur att garantera köpmän och andra säkerhet. Å ena sidan gynnas handeln, och därmed skatteinkomsterna, om köpmännens personliga säkerhet och egendom garanteras. Å andra sidan frestas staten hela tiden att konfiskera köpmännens egendom eller att låta bli att återbetala lån de tagit hos förmögna köpmän. Det centrala dilemmat är således att en stat mäktig nog att garantera lag och ordning samtidigt har makt att använda våld i syfte att konfiskera rikedom. Och eftersom de medeltida och tidigmoderna staterna ständigt var i krig med varandra, fanns alltid risken att akuta finansiella problem löstes genom att köpmännens egendom konfiskerades. Det främsta exemplet i litteraturen på hur detta dilemma kunde nå en lösning är den politiska stabilitet som uppkom efter den engelska så kallade ärorika revolutionen 1688. Eftersom resultatet av revolutionen blev att varken parlamentet eller kronan lyckades besegra den andra sidan, infördes en princip om maktindelning som kodifierades i en ny konstitution. Eftersom konstitutionen inte kunde ändras godtyckligt av ena parten (vilket tidigare hade varit ett stort problem och lett till blodiga sammanstötningar) uppstod en politisk stabilitet som även ledde till ökad säkerhet för privat egendom. Konfiskeringar och påtvingade "lån" som aldrig återbetalades blev under maktindelningen inte lika lätta att genomdriva, och dessutom blev det svårare att dela ut privilegier till väl avgränsade särintressen. Douglass North och Barry Weingast har hävdat att i förlängningen ledde den nya konstitutionen till ökad kommersiell säkerhet, vilket i sin tur ledde till att finansmarknaderna blomstrade, räntorna föll och att en kommersiell och finansiell grund lades för den senare industriella revolutionen.⁴ John Brewer har kartlagt hur den nya konstitutionen samtidigt lade grunden för ett helt nytt skattesystem som gjorde England till Europas mäktigaste militära stormakt under 1700-talet:

3. J Bradford De Long & Andrei Shleifer, "Princes and Merchants. European City Growth Before the Industrial Revolution", *Journal of Law and Economics* 1993:2.

4. Douglass C North & Barry Weingast, "Constitutions and Commitment. The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England", *Journal of Economic History* 1989:4. Även Mancur Olson, "Dictatorship, Democracy and Development", *American Political Science Review* 1993:3.

The emergence of a peculiarly British version of the fiscal-military state, complete with large armies and navies, industrious administrators, high taxes and huge debts, was [...] the unintended consequence of the political crisis which racked the British state after the Glorious Revolution of 1688.⁵

Den nya makt-delande konstitutionen gav alltså, trots att ingendera parten åsyftade det, upphov till bättre fungerande kapitalmarknader, högre tillväxt och en stabilare skattebas för den krigförande staten. Englands och den holländska republikens blomstrande ekonomier jämfördes redan av Montesquieu och Adam Smith med de stagnerande europeiska absolutistiska staterna. Smith funderade över nationernas välstånd, men långt innan nationalstaterna hade formerats skedde dock stora omvälvningar i det ekonomiska landskapet, vilka även dessa berodde på konstitutionella förhållanden. På senare år har man inom historieskrivningen i allt högre grad tonat ned betydelsen av integrerade nationalstater som utgångspunkt för studier av äldre tid. Som senast David Ormrod framhållit, byggde inte den kommersiella dynamiken och infrastrukturen i det tidigmoderna Europa på nationalstater, utan på ett system av städer inom större nationer och på mer eller mindre självständiga stadsstater.⁶

Under tidigmodern tid var utvecklingen av marknader i Europa också nära förknippad med uppkomsten av städer. Städerna var centrum för kapitalackumulation och sammanlänkning av regionala marknader. De viktigaste faktorerna bakom uppkomsten av städer under medeltiden och tidigmodern tid var koncentrationen av administrativa funktioner och koncentrationen av merkantil aktivitet.⁷ När marknaderna växte ökade handelsvolymerna. Handel, lagerhållning och finansiella tjänster tenderar att koncentreras till samma platser, och det är ingen slump att det var kring viktiga handelsplatser som större städer uppstod. Eftersom Europa var politiskt splittrat spelade ekonomiskt och kulturellt utbyte mellan städer en viktig roll för samhällsutvecklingen.⁸ I det förindustriella, huvudsakligen ruralt präglade Europa fanns ett starkt samband mellan ekonomisk utveckling och urbanisering av samhället.

5. John Brewer, *The Sineus of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*, London 1989, s 250.

6. David Ormrod, *The Rise of Commercial Empires. England and the Netherlands in the Age of Mercantilism*, Cambridge 2003.

7. Charles Tilly, *The Vendée*, Cambridge 1964, s 18.

8. Jan de Vries, *European Urbanization*, London 1984, s 84.

Undantag från denna regel är de inom forskningen så kallade parasitiska städerna, såsom det kejserliga Peking eller antika Rom. De europeiska städerna under medeltiden och tidigmodern tid var dock inga centrum för improduktiv konsumtion i stor skala, utan centrum för kommersiell aktivitet. Stadsbefolkningens storlek brukar därför ofta användas som en grov indikator på ekonomiskt västånd.⁹

Tillväxt är emellertid beroende av hur marknader tillåts fungera. I samtliga städer inom det tyska området fanns en stående intressekonflikt mellan stadens råd och dess borgerskap.¹⁰ De många personliga banden mellan rådsherar och burgna borgare skymmer inte sikten för det faktum att rådets intressen var andra än borgarnas. I synnerhet gällde det frågan om hur många personer som skulle få borgarrätt eller burskap, det vill säga erhålla rätten att i staden etablera sig som handlare eller hantverkare. Städernas råd var vanligtvis intresserade av att locka dit fler handlare, vilket skulle stimulera handel och andra näringar och på så sätt utvidga den för stadens försvar så viktiga skattebasen. De etablerade borgarna såg det vanligtvis annorlunda. För dem var målet i första hand att begränsa tillträdet till de borgerliga näringarna som, om de fick alltför många utövare, hade gett den yrkesutövande borgaren mindre bärning än annars var fallet. Hantverksämbeten och handlegillen var borgerskapets viktigaste näringskorporationer och ofta hade de avsevärt inflytande i städerna. Frågan om fri etableringsrätt för att locka till sig främmande köpmän och hur dessa beskyddades inom olika konstitutionella ramar kommer, som vi skall se, att spela en viktig roll för hur man kan förklara institutionell förändring och ekonomisk tillväxt i det tidigmoderna Europa.

Syftet med den här artikeln är att beskriva och analysera den konstitutionella utvecklingen av två av norra Europas viktigaste marknadsplatser: Lübeck och Hamburg. Som redan nämnts finns det inom forskningen ett starkt antagande om att vissa konstitutionella förhållanden ger upphov till ekonomisk tillväxt medan andra inte gör det. Hur tillväxtfrämjande konstitutioner uppkommer är dock föga utforskat, varför denna artikel skall ses som ett bidrag till den diskussionen. Genom befintlig litteratur är det möjligt att göra en jämförande analys av sambandet mellan konstitutionell och ekonomisk utveckling i ett par viktiga tidigmoderna stadsstater, en undersökning

9. Paul M Hohenberg & Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950*, Cambridge 1985, s 19f.

10. Reinhardt Hildebrandt, "Rat contra Bürgerschaft. Die Verfassungskonflikte in den Reichstädten des 17. und 18. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* 1974.

som saknas i existerande forskning.¹¹ Lübeck var under Hansatiden den klart ledande staden i norra Europa, men skulle under tidigmodern tid falla tillbaka i betydelse. I stället kom den dittills betydligt mindre staden Hamburg att snabbt etablera sig som en av Europas viktigaste marknadsplatser. Som Jan de Vries framhållit var Hamburgs kommersiella institutioner tillsammans med uppkomsten av den preussiska staten drivande i skapandet av ett ekonomiskt integrerat Tyskland, långt före det politiska enandet.¹² Eftersom städernas storlek avspeglar koncentration och specialisering av ekonomiska och politiska funktioner, leder marknadsintegration till att städer får olika storlek och kan rangordnas i en urban hierarki.¹³ Avsaknaden av tydliga urbana hierarkier är ett tecken på ett dåligt integrerat samhälle, karakteriserat av en låg grad av arbetsdelning.

De strukturella förändringarna inom Östersjöhandeln under tidigmodern tid

Hamburgs uppstigande till ett av Europas viktigaste kommersiella centrum torde för samtiden ha tett sig oväntat. Det fanns under slutet av medeltiden inget i dess handelsstruktur eller politiska institutioner som skilde staden från andra Hansastäder. Samtidigt genomgick Östersjöområdets tidigare ledande metropol Lübeck en kraftig stagnation och sjönk från att ha varit en ledande och dominerande handelsplats till att bli en stad av andra rang i den urbana hierarkin. Hamburgs uppsving som världshandelsplats var anmärkningsvärd och utan motstycke i Tyskromerska riket – Hamburg har också kallats ett "specialfall" i den tyska historien.¹⁴ Men även Lübecks stagnation var i ett europeiskt perspektiv ovanlig, om dock inte lika uppmärksammas inom forskningen. Att det fanns städer som befolkningsmässigt stagnerade var inget ovanligt mellan åren 1500 och 1700 (i medeltal skedde det med fyra städer av tio i Europa som helhet), men hamnstäder växte generellt sett kraftigt. Paul Bairoch som studerat 52 hamnstäder visar att över hälften ökade

11. Uppsatsen bygger främst på äldre tysk litteratur. Det finns många aktuella undersökningar rörande Hamburg och Lübeck som här förbigåtts. Dessa nyare studier baseras i stor utsträckning på den äldre litteraturen och behandlar dessutom inte samma forskningsproblem som föreliggande uppsats. Den äldre litteraturen tillhandahåller en annan rikedom på för mig nödvändiga institutionella detaljer, då den skrevs i en tid då institutions- och förvaltningshistoria var ett centralt område inom historieskrivningen. Alla översättningar av tyska citat i det följande har gjorts av mig.

12. de Vries 1984, s 115.

13. Carol A Smith, "Types of City-Size Distributions. A Comparative Analysis", i Ad van der Woude m fl (red), *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions*, Oxford 1990.

14. Percy Schramm, *Hamburg. Ein Sonderfall in der Geschichte Deutschlands*, Hamburg 1964.

sin storlek med det dubbla eller mer. Endast 17 procent stagnerade eller hade till och med en påtagligt negativ befolkningsutveckling. Framför allt gällde det i Medelhavsområdet, som genomgick en generell ekonomisk stagnation och tillbakagång.¹⁵ Lübeck låg emellertid i ett av Europas ekonomiskt mest livaktiga områden och mot bakgrunden av det är den ekonomiska stagnationen anmärkningsvärd.

Den holländske historikern J A Faber har i en inflytelserik artikel kartlagt de strukturella förändringar som skedde inom Nord- och Östersjöhandeln. Enligt Faber gynnades Hamburg av att den ekonomiska tyngdpunkten försköts från södra till nordvästra Europa. I och med att de stapelstadsfunktioner Hamburg utförde låg utanför rivalerna Englands och Hollands territorier var Hamburgs uppsving ett tecken på Nordsjöekonomins utvidgning, spridning och stabilisering.¹⁶ Spridningen av stapelstadsfunktioner till andra handelsmetropoler utanför rivalerna Holland och England förlägger Faber först till 1700-talet. Det material han använder för att dra denna slutsats är de välbekanta Öresundstullsräkenskaperna, vilka visar en markant nedgång för den holländska handeln under just 1700-talet. Det finns emellertid ett inslag av cirkelresonemang när man säger att Hamburg gynnades och Lübeck missgynnades av den förändrade geografin: städerna var själva en del av den nya geografi som utgjorde den dynamiska Nordsjöregionen. De var viktiga handelsplatser och utgjorde alltså en del av marknaden. Mindre uppmärksamhet har i forskningen ägnats uppkomsten av städernas kommersiella institutioner. Jag hävdar att nyckeln till Hamburgs storhet under 1600- och 1700-talen inte i första hand berodde på de externt givna variablerna (det gynnsamma geografiska läget) utan att grunden lades redan under 1500-talet genom de institutionella förändringar som på ett unikt sätt i norra Europa skedde i just denna stad och som kommer att beskrivas längre fram i artikeln. Bakom betydelsen av geografin låg naturligtvis ekonomiska faktorer såsom utvidgade och bättre fungerande marknader. Hur marknader fungerar är i slutändan beroende av gynnsamma institutionella förhållanden. Den strukturella förskjutningen inom Östersjöhandeln under 1700-talet kom endast att förstärka den process av urban förändring som redan var i gång.

15. Paul Bairoch, *Cities and Economic Development. From the Dawn to the Present*, Chicago 1988, s 187.

16. J A Faber, "Structural Changes in the European Economy during the Eighteenth Century as Reflected in the Baltic Trade", i W G Heeres m fl (red), *From Dunkirk to Danzig*, Hilversum 1988, s 94.

Hamburgs och Lübecks förändrade positioner

Lübeck var under medeltiden den ledande staden inom Hansan och därmed den viktigaste staden i Östersjöområdet. Lübecks betydelse kan mätas på flera sätt: rollen som Hansans "huvudstad", den stora handelsomsättningen, och att det var stadens borgare som ledde den omfattande kolonisationen och grundandet av städer längs den södra Östersjökusten.¹⁷ Under medeltiden var de kommersiella institutionerna i Hansastäderna framför allt inriktade på att säkra handelsvägar och att erhålla och bevara handelsprivilegier utomlands. För att lyckas med det måste städerna agera kollektivt och Hansaförbundet som helhet fick olika förmånliga privilegier, i synnerhet genom de fyra så kallade kontoren i Novgorod, Brügge, Bergen och London, men även på en mängd andra städer och marknader.¹⁸

Parallellt med Hansans sönderfall förlorade Lübeck sin ledande position inom handeln. En anledning var den strukturella förändringen av den europeiska ekonomin. Efter mitten av 1400-talet fungerade Lübeck inte längre som mellanhand för handeln mellan Östersjöområdet och de västeuropeiska marknaderna. I takt med att framför allt holländare och engelsmän började bedriva direkthandel på Östersjön förlorade staden sin betydelse. Holländarna exploaterade med framgång intressekonflikterna mellan Lübeck och andra Hansastäder. Många av de andra städerna inom det tyska Hansaförbundet var mer intresserade av att öppna handeln för holländska köpmän än att behålla det gamla systemet som innebar att endast Hansaköpmän fick bedriva handel i Hansastäderna. Resultatet blev att de gamla Hansaprivilegierna inte längre kunde upprätthållas och Östersjöhandeln togs i allt större utsträckning över av framför allt holländarna, vilka dessutom hade utvecklat en organisatorisk kompetens att hantera den allt mer komplicerade internationella ekonomin.¹⁹ I slutet av 1400-talet var holländarnas övertag inom handeln med skrymmande varor ett faktum, medan handeln med varor som var dyrbara per viktenhet, såsom kryddor, ännu låg i händerna på Hansaköpmännen.²⁰ Omsvängningen fullbordades under 1590-talet. Efter Antwerpens

17. Stuart Jenks, "A Capital Without a State. Lübeck caput tocius Hanze", *Historical Research* 1992: 2; Philippe Dollinger, *Die Hanse*, Stuttgart 1998, s 281; E G Krüger, "Die Bevölkerungsverschiebung aus dem altdeutschen Städten über Lübeck in die Städte des Ostseegebiets", *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Alterthumskunde* 1934.

18. Dollinger 1998, s 132.

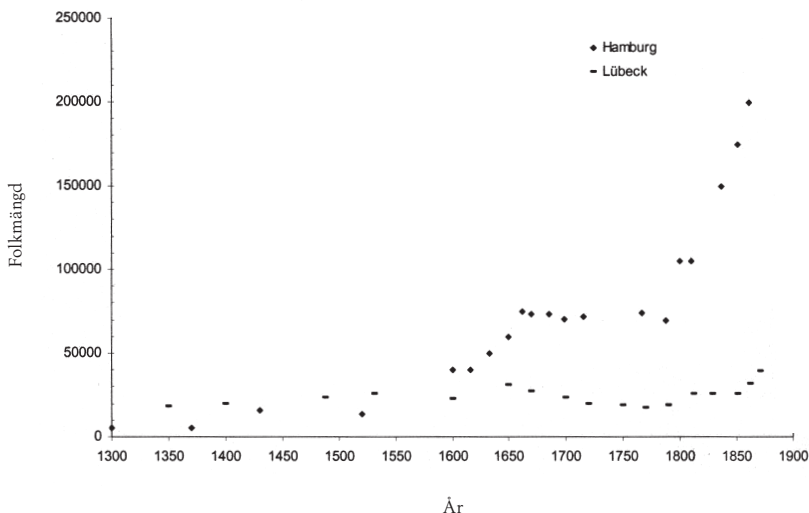
19. Dollinger 1998, s 401; Jonathan Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*, Oxford 1989, s 18.

20. Herman Kellenbenz, "Der Pfeffermarkt um 1600 und die Hansestädte", *Hansische Geschichtsblätter* 1956.

fall 1585 steg på kort tid Amsterdam fram som norra Europas ekonomiska centrum och med övertagandet även av kryddhandeln fullbordades de hanseatiska städernas tillbakagång.²¹ Den stora förloraren var staden Lübeck. Men ekonomisk stagnation var ingen given följd, för samtidigt som Lübeck sjönk tillbaka från en position som ledande handelsmakt till en stad av andra rang intog Hamburg, tillsammans med Amsterdam och London, en förstäringsställning som kommersiellt och finansiellt centrum i Nordsjöområdet. Hur kom det sig att Lübeck förlorade sin betydelse som handelsplats, och varför blev just Hamburg en av norra Europas ledande städer? En granskning av denna omsvängning ger inblickar i mekanismerna bakom skapandet av det tidigmoderna urbana systemet i Europa.

Lübecks och Hamburgs skiftande utveckling kan i avsaknad av handelsstatistik bäst beskrivas med hjälp av förändringar i befolkningstalen (Figur 1).

Figur 1. Hamburgs och Lübecks befolkning 1300–1871

Källa: Erich Keyser (red), *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, Band I, Norddeutschland, Stuttgart & Berlin 1939, s 390, 419; Hans Mauersberg, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentral-europäischer Städte in neuerer Zeit*, Göttingen 1960, s 47.

21. Israel 1989, s 51.

Som redan nämnts brukar befolkningsstorleken i en stad användas som indikator på ekonomiskt välstånd, och den ökande befolkningen i Hamburg och den stagnerande befolkningsmängden i Lübeck illustrerar med all tydlighet städernas skiftande ekonomiska styrka. Handelsstatistik från de bägge städerna är tyvärr ytterst bristfälligt bevarad, men siffror från mitten av 1700-talet visar att den totala importen till Lübeck endast var en tiondel av den till Hamburg – ytterligare en indikator på det omsvängda förhållandet städerna emellan.²²

Just importens stora betydelse för ekonomin var det som skilde Lübeck och Hamburg från många andra städer i Östersjöområdet. Till skillnad från de städer som baserade sin handel på export av råvaror och halvfabrikat, fungerade framför allt Hamburg sedan slutet av 1500-talet som en viktig importhamn.²³ Hamburgs övertag innefattade även den tyska inrikeshandeln, som framför allt skedde via de stora floderna. Tillgången till den genom staden flytande floden Elbe brukar framhållas som en viktig förklaring till stadens storhet medan Lübecks position vid den mindre trafikerade Trave skall ha begränsat stadens möjligheter att dra nytta av den växande inre marknaden i norra Tyskland. Hamburgs närhet till Elbe skall dock inte överbetonas. Lübeck hade sedan 1398 tillgång till Elbe vattenvägen via den grävda Stecknitzkanalen. Visserligen måste farkosterna passera ett antal slussar, men en vattenväg mellan Hamburg och Lübeck hade öppnat sig. Redan under 1400-talet for årligen i genomsnitt 1 500 kanalbåtar mellan Lübeck och Lüneburg lastade med framför allt salt. Kanalen kom att få två funktioner: frakt av salt från Lüneburg till Lübeck och frakt av allehanda varor mellan Hamburg och Lübeck.²⁴

En vändpunkt i Elbefrakten för Hamburgs del kom under 1560-talet. Dittills hade fartyg från Hamburg utgjort endast sex procent av flodfrakterna men redan 1570 kom 30 procent av fartygen från Hamburg, och de for sällan utan last inåt landet.²⁵ Den ökända tullpolitiken i det tyska området hindrade emellertid en vidare expansion av handeln längs floderna. För att kunna dra nytta av gynnsamma geografiska omständigheter måste de tas till

22. Pierre Jeannine, "Die Hansastädte im europäischen Handel des 18. Jahrhunderts", *Hansische Geschichtsblätter* 1971, s 57 not 50.

23. Walter Vogel, "Handelskonjunkturen und Wirtschaftskrisen in ihrer Auswirkung auf den Seehandel der Hansastädte 1560–1806", *Hansische Geschichtsblätter* 1956, s 54.

24. Nis Rudolf Nissen, "Neue Forschungsergebnisse zur Geschichte der Schifffahrt auf der Elbe und dem Stecknitzkanal", *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Alterthumskunde* 1966, s 7f.

25. Nissen 1966, s 12.

vara. De stora hamnstäderna i Tyskland uppstod inte just där det geografiska avståndet till marknaderna var litet, utan städerna låg inbäddade i ett i övrigt agrart präglat landskap där köpkraften var liten och efterfrågan på importerade varor låg.²⁶ Avståndet till de viktigaste marknaderna utanför den egna staden var i stället stort. Hamburgs territorium var litet och staden var framför allt en transitplats. Långt in på 1700-talet spelade de stora periodiska marknaderna i Leipzig, Nürnberg, Frankfurt am Main, Augsburg och Breslau en viktig roll för varuutbytet. Andra viktiga marknadsplatser, såsom Berlin och Wien, låg långt från kusten och hamnstäder.²⁷ Att Hamburg skulle ha gynnats av några särskilda naturgeografiska fördelar vore en mycket förklarad förklaring till varför staden blev ett sådant viktigt kommersiellt centrum. Öster- och Nordsjöhandeln genomgick viktiga strukturella förändringar i slutet av medeltiden och början av den moderna tiden. Men de strukturella förändringarna inom handeln var inga tillräckliga villkor för att förklara tyngdpunktsförskjutningen från Lübeck till Hamburg under 1500-talet. Som följande avsnitt kommer att visa, spelade de olika städernas politiska ekonomi för utvecklandet av kommersiella institutioner en minst lika viktig roll.

Städernas politiska ekonomier

Relationerna mellan Lübeck och Hamburg hade under Hansatiden varit nära. Förbundet mellan Hamburg och Lübeck hade utgjort den innersta kärnan i konfederationen, där Lübeck var den självklara ledaren och Hamburg spelade rollen som "Lübecks Nordsjöhamn", eftersom köpmännen i Hamburg alltsedan medeltiden bedrivit kommissionshandel åt de mäktiga lybeckarna.²⁸ De nära banden mellan städerna skulle dock med tiden komma att upplösas. Redan från 1547 finns ett uttalande från rådet i Hamburg att förbindelserna med den gamle bundsförvanten inte längre var "ett dugg värda".²⁹ Från att ha varit en plats för kommissionshandel åt köpmännen i Lübeck växte Hamburg både befolkningsmässigt och i ekonomisk styrka, och i takt med detta upplöstes den tidigare intressegemenskapen.

26. Karen Newman, "Hamburg in the European Economy, 1660–1750", *Journal of European Economic History* 1985:1, s 77.

27. Newman 1985, s 65, 77.

28. Ahasver von Brandt, "Hamburg und Lübeck. Beiträge zu einer vergleichenden Geschichtsbe-trachtung", *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte* 1951, s 36.

29. Brandt 1951, s 22.

Som ofta framhållits var Hamburgs utveckling unik inom det tyska området. Ingen annanstans fanns en stad med sådant mått av självstyre och en sådan roll i den internationella ekonomin.³⁰ Än mer anmärkningsvärt är att denna utveckling inte skedde inom ramen för en nationalstat. Hamburg steg under 1600-talet upp till att bli norra Europas tredje viktigaste handelsmetropol efter Amsterdam och London och centrum för handeln med varor från Spanien och Portugal och deras kolonier (ylle, vin, frukt, tobak, socker, med mera), liksom från England (främst textilier), medan handeln med Östersjöländerna gick över Lübeck.³¹ Men vad var då orsakerna till Hamburgs allmänt erkända position som viktigt kommersiellt centrum under 1600- och 1700-talet? Köpmännen i de nordtyska städerna stod inför samma utmaningar från de allt mer framgångsrika holländarna och engelsmännen. Utvecklingen i Hamburg och Lübeck kom dock att ta sig helt olika uttryck, vilket fick avgörande konsekvenser för den framtida utvecklingen.

En viktig anledning till att Lübeck degraderades från en av de mest betydelsefulla handelsplatserna i norra Europa till att inta en andrangsställning kan förklaras utifrån stadens interna politiska ekonomi. Med början 1605 skärpte Lübeck gradvis förbudet för utländska och icke-hanseatiska köpmän att bedriva handel i Lübeck med andra än handlare från just Lübeck. Strategin från stadens ledande köpmän och råd blev med andra ord en defensiv strategi – att försvara monopoliet på den egna handelsplatsen. Till att börja med gällde förbudet vissa livsmedel – spannmål och Östersjöläx – men det kom snabbt att utvidgas till att gälla den för 1600-talet viktiga produkten koppar. Köpmännen i Hamburg som hade inhandlat koppar i Sverige lät vanligen lasta om den i Lübeck och fraktade den sedan vidare till Hamburg eller direkt ut på olika marknader. Rådet i Lübeck motsatte sig denna transithandel. Varorna skulle i stället föras in i Lübeck och säljas till någon lokal handlare, vilken i sin tur skulle sälja den vidare.³² Genom införandet av detta nederlagstvång, med innebörden att samtliga varor som tillfördes Lübeck utifrån måste säljas till en köpman med burskap i staden, skapades ett hinder i varuutbytet mellan köpmän från Hamburg och Amsterdam och köpmän

30. Franklin Kopitzsch, "Hamburg zwischen Hauptrezess und Franzosenzeit – Bemerkungen zur Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur", i Wilhelm Rausch (red), *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*, Linz 1981, s 202.

31. Newman 1985, s 58f.

32. Ernst Barsch, "Die 'Durchfuhr' in Lübeck. Ein Beitrag zur Geschichte der lübischen Handelspolitik im 17. und 18. Jahrhundert", *Hansische Geschichtsblätter* 1907, s 113.

från hamnar längre österut och norrut vid Östersjön. Denna åtgärd mottogs inte med glädje av andra städers köpmän.³³ Många andra städer i norra Tyskland hade vidtagit, eller kom att vidtaga, liknande handelsinskränkande åtgärder, varav somliga levde kvar långt in på 1800-talet.³⁴

Lübeck kombinerade nu förbud mot transitthandeln med ett hävdande av stapelstadsrättigheterna. Enligt Ernst Baasch vilade förbudet mot transitthandeln på bräcklig juridisk grund, och det kom också att ifrågasättas av andra städer, inte minst Hamburg. Där ansåg man att åtgärderna var direkt riktade mot de egna köpmännen. Dock hindrade den kejsarliga riksrätten Hamburg från att vidtaga motåtgärder, som exempelvis att stoppa Lübecks handel via Elbe. Men även andra städer klagade över inskränkningarna. Köpmännen i Nürnberg hade för vana att frakta inköpta varor i Danzig över Lübeck. De nya bestämmelserna innebar att handelsmännen från Nürnberg måste sälja sina varor, främst bly från de polska gruvorna, till köpmännen i Lübeck, vilka i sin tur sålde tillbaka dem för vidare transport till Nürnberg. Lübecks hävdande av stapelstadsrättigheter tycks däremot ha varit välgrundade. De baserades på kejsarliga privilegiebrev från slutet av 1100-talet och stapelstadsrätten ansågs därefter mer eller mindre helig för stadens välbefinnande. De nya förhållandena kodifierades i den nya handelsordningen 1607. Denna stipulerade att de flesta varor från Danmark måste säljas till borgerskapet i Lübeck. Vidare måste viktualier från Sverige, Norge och Finland inbegripas; all koppar, järn, päls, tran, tjära och andra varor från Sverige och Finland likaså. Handelsmän från Hansastäder fick däremot bedriva transitthandel med varor från Ryssland såsom läder, talg, vax, etcetera. Hansan hade där haft ett av sina kontor.³⁵ Detta sista undantag spelade i praktiken ingen roll, då kontoret i Novgorod sedan länge hade upphört att vara en aktiv handelsplats.³⁶

Nederlagstvånget var förvisso inte oomtvistat i Lübeck. I staden fanns utöver de sedvanliga hantverksämbetena även ett antal olika handelsgillen med motstridiga intressen. Många forskare har tagit för givet att den arkaiska strukturen inom handeln, med slutna handelsgillen för köpmän, försvann någon gång i slutet av medeltiden. Men som exempelvis Ernst Baasch visat

33. Baasch 1907, s 110.

34. Hugo Rachel, "Die Handelsverfassung der norddeutschen Städte im 15. bis 18. Jahrhundert", *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 1910, s 80.

35. Baasch 1907, s 111 f.

36. Baasch 1907, s 116..

spelade i Lübeck gillena en viktig roll inom stadens ekonomiska liv fram till 1848.³⁷ Nederlagstvånget och den restriktiva politiken drabbade somliga köpmän hårt, medan det största handelsgillet – *die Schonenfahrer* – drev denna linje hårdnackat. Rådet i Lübeck var inte omedvetet om farorna med en sådan konservativ handelspolitik. Farhågorna delades av flertalet hantverkskrån och detaljhandlare, som instämde i att nederlagstvånget för järn, tjära och beck hade medfört ”stora olägenheter och missnöje” och hade ”orsakat stora skador på den nuvarande kommersen”.³⁸ Tilläggas kan att Hamburg ingalunda var beroende av genomfarten över Lübeck. Staden bedrev aktiv handel på egen hand med städerna i Östersjöområdet.³⁹ Rådet i Lübeck hade förmodligen därför en tämligen pragmatisk syn på Hamburgs borgares handel i Lübeck, vilka fick lov att bedriva egen handel med lin, koppar och spannmål.⁴⁰ Något upphävande av nederlagsbestämmelserna var det dock inte fråga om. Under extrema förhållanden, som exempelvis då Öresund var blockerat på grund av olika krig, kunde till och med de engelska köpmän som var bosatta i Hamburg tillfälligtvis få bedriva handel i Lübeck. Åtgärden väckte dock starka protester från vissa av Lübecks ledande grosshandlare. I synnerhet det mest inflytelserika handelsgillet, det ovan nämnda *die Schonenfahrer*, protesterade skarpt och menade att detta var ett avsteg som kunde leda till utrikeshandelns undergång. *Die Schonenfahrer* gjorde anspråk på att vara ett slags överdirektorat för alla de handelsgillen som fanns i staden.⁴¹ Rådet var särskilt lyhört för de rika grosshandlarnas intressen. Lübecks grosshandlare var dock inte helt eniga i sitt försvar av den konservativa handelspolitiken. En annan av stadens sammanslutningar, *die Kaufleutecompanie*, påpekade återkommande att bedrivandet av en sådan politik endast skulle leda till att Lübeck förlorade sin position som handelsplats. Köpmännen i denna sammanslutning yrkade på att åtminstone järnhandeln skulle släppas fri, vilket den så småningom också gjordes. Till detta var man dock snarast nödbedd, då genomfarten genom Öresund med järn hade ökat och Lübecks position försämrades inom denna viktiga handel. Direkthandeln mellan Sverige och Hamburg inom både koppar och järn ökade i stället hela

37. Ernst Barsch, *Die Lübecker Schonenfahrer*, Lübeck 1922.

38. Baasch 1907, s 136.

39. Israel 1989, s 9.

40. Baasch 1907, s 130.

41. Vid mitten av 1600-talet fanns ännu *die Schonen*-, *Novgorod*-, *Riga*-, *Spanien*-, *Bergen*- och *Stockholmfahrer* samt *die Kaufleutecompanie*, *die Gewandschneider* och *die Krämerkompanie*. Se Jürgen Asch, *Rat und Bürgerschaft in Lübeck, 1558–1669*, Lübeck 1961, s 27.

tiden i betydelse, i synnerhet från 1630-talet.⁴² Protesterna från många grupper inom staden mot den förda politiken klingade dock länge ohörda. Först år 1728 gav rådet slutligen efter och släppte på en del av de övervakningsmekanismer som funnits. Ett motvilligt medgivande till att upphäva nederlagstvånget blev resultatet. Speditions- och kommissionshandel tilläts nu och varorna behövde inte längre säljas till en handlare i Lübeck.⁴³ Hur kom det sig att borgerskap och råd trots alla invändningar mot den restriktiva politiken förde en sådan? Inom rådet och bland vissa grosshandlare var man uppenbarligen fullt medveten om farorna och om konsekvenserna.

Maktdelning och ekonomisk utveckling: betydelsen av politiska institutioner

Finansförvaltning i Lübeck var sedan medeltiden ett ansvarsområde för rådet, samtidigt som huvuddelen av inkomsterna kom från borgerskapet.⁴⁴ Först 1669 fick borgerskapet inflytande över stadens förvaltning genom att de fick medbestämmanderätt över den nyinrättade stadskassan.⁴⁵ I Lübeck dominerades rådet av ett skikt av mäktiga familjer, ett patriciat, som i huvudsak levde på olika former av räntor. Det var denna grupp som dominerade rådet och stadsstyrelsen, med undantag för kortare perioder av oroligheter, som exempelvis 1408–1416, då det gamla rådet hade fördrivits och ett nytt, köpmannadominerat råd styrde staden. Hamburgs konstitution förändrades flera gånger under tidigmodern tid, medan Lübecks rådsförfattning med endast kortvariga avsteg var densamma från 1300-talet fram till 1669. Lübecks borgerskap skulle förvisso "höras" vid viktigare frågor, men förhållandet mellan råd och borgerskap var oreglerat och gav i tider av stora påfrestningar upphov till konflikter. De utlösande orsakerna vid samtliga större konflikter mellan råd och borgerskap var alltid av rådet bestämda skattehöjningar. Exempelvis kan nämnas att den skärpning av handelslagstiftningen 1605 som refererades till ovan var ett resultat av stridigheter runt sekelskiftet 1600. Lübeck hade lockats att stödja Sigismund i kampen om den svenska kronan, och hoten från Karl IX och de höga skatter som utkrävdes ledde till stort missnöje hos den del av borgerskapet som bedrev handel på svenskkontrolle-

42. Baasch 1907, s 135; Ahasver von Brandt, "Lübeck och Sverige under förra hälften av 1600-talet", *Historisk tidskrift* 1959, s 149.

43. Baasch 1907, s 149f.

44. Rudolf Toberg, "Die Lübecker Kämmerei von 1530 bis 1665", *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Alterthumskunde* 1913, s 82, 91.

45. Följande avsnitt bygger på Asch 1961 om inget annat anges.

råde områden runt Östersjön. Konflikten löstes 1605 genom att borgerskapet lovade att vara rådet troget, medan rådet i sin tur lovade att skydda borgerskapets intressen, vilket alltså ledde till en betydlig skärpning av handelslagstiftningen. Rådet saknade möjlighet att med våld köra över borgerskapet, eftersom rådet var beroende av borgerskapets skatter för att skaffa sig maktmedel. Under 1660-talet var det åter stor kris i staden. Stadskassan var tom och stadens självständighet var hotad genom de många krig som förödde Tyskland. Inte minst Danmark upplevdes som ett stort hot – två mindre byar tillhörande Lübeck erövrades 1667 av Danmark efter en mindre drabbning. Detta illustrerar med all tydlighet hur svagt Lübeck hade blivit. Efter många turer, och bland annat med medling från kejsarligt håll, infördes för första gången en princip om maktdelning i staden. Efter att rådhuset intagits och kammarräkenskaperna beslagtogs av borgerskapet var behovet av en författning som alla parter kunde enas om stor. Vid samma tid inrättades en ny stadshushållning. Alla stadens inkomster skulle handhas av denna kassa, varvid finansförvaltningen således centraliserades och borgerskapet fick inflytande över medlens användande.⁴⁶ Den nya författningen från 1669 medförde att förhållandet mellan råd och borgerskap reglerades. Rådet skulle emellertid även i fortsättningen förbli den enda högsta makten i staden.⁴⁷ I Lübeck hade de ledande köpmännen genom att utöva påtryckningar på rådet lyckats genomdriva regleringar som från 1600-talets början begränsade antalet utövare inom handeln. Dessa regler kom att gälla fram till och med revolutionsåret 1848.⁴⁸ Endast medlemmar i något av stadens många handlegillen hade rätt att bedriva utrikeshandel, och detalj- och grosshandel var skilda näringar.⁴⁹ Lübecks politiska och sociala struktur förblev frusen i närmare två hundra år, tämligen opåverkad av yttre skeenden.⁵⁰ Rådet leddes under århundraden, fram till Napoleons maktövertagande, av sex eller sju familjer, vilka tillika dominerade det ledande sociala sällskapet *die Zirkelgesellschaft*.⁵¹

46. Toberg, 1913, s 303.

47. Asch 1961, s 173.

48. Uwe Kühl, *Von der kaufmännischen Korporation zur kommerziellen Interessvertretung. Kaufmannschaft und Handelskammer zu Lübeck im 19. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*, Lübeck 1993, s 33.

49. Baasch 1922, s 53.

50. Napoleons maktövertagande av staden, liksom av alla städer i Tyskland, medförde tillfälliga förändringar som man efter hans fall försökte åtgärda med gängna tider som förebild.

51. Cornelia Meyer-Stoll, *Die lübeckische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts unter wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Aspekten*, Frankfurt am Main 1989, s 208.

Den politiska ekonomin i grannstaden Hamburg kunde inte ha varit mer annorlunda. I början av 1500-talet fanns det fortfarande handleggillan liknande dem i Lübeck.⁵² Det mest iögonenfallande draget i Hamburgs sociala struktur skulle snart bli avsaknaden av dessa privilegierade korporationer inom utrikeshandeln. År 1523 skapades en gemensam organisation för utrikesköpmännen, en organisation som dock 1557 bröt samman på grund av oenigheter. Endast ett år senare inrättades i Hamburg den första börsen i det tyska riket, vilken blev samlingsplatsen för inhemska och utländska köpmän. Köpmannaordningen från 1523 återställdes förvisso efter sammanbrottet, men tiden var för alltid förbi för detta medeltida sätt att organisera köpmännen i gillen. Endast ett fåtal av köpmännen förblev medlemmar i något av de gamla köpmannasällskapen.⁵³ Börsen var i stället den nya tidens ekonomiska centrum. Hamburg var dessutom den första staden inom det tyska Hansaförbundet som tillät utländska köpmän att permanent slå sig ned. Därefter utvecklades i staden en social struktur som mer påminde om den i Amsterdam än om de nordtyska systerstädernas.⁵⁴ En säregen karakteristik var just det stora inslaget av utländska köpmän. Under 1600-talet var mellan 50 och 60 procent av köpmännen invandrare och de förblev mångtaliga långt fram i tiden.⁵⁵ Holländare, flamländare, portugiser och engelsmän var de största grupperna.⁵⁶ Hamburg, liksom tidigare Antwerpen och Amsterdam, lyckades attrahera stora skaror köpmän med hjälp av beviljandet av religionsfrihet och kommersiella förmåner. Grunden för stadens välstånd var fria marknader och konkurrens, inte särslagstiftning och privilegier som i Lübeck.⁵⁷ Närvaron av en stor skara utländska köpmän, vilka förde med sig kunskap och kontakter, var en viktig orsak till att staden utvecklade en framgångsrik kommersiell infrastruktur. Stadens berömda bank, ett stort antal handelshus, försäkringsbolag, en börs och en stor handelsflotta befäste stadens position som världshandelsplats. När år 1665 en ny institution dominerad av grosshandlare grundades – en kommersdeputation med syfte att tillvarata gross-

52. *Die Flandern-, England-, Schonen-, Island- och Bergenfahrer*. Se Rainer Postel, *Versammlung eines Ehrbaren Kaufmanns*, Hamburg 1992, s 11f.

53. Postel 1992, s 16.

54. Klaus Spading, *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus*, Weimar 1973, s 93.

55. Martin Reißmann, *Die hamburgische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts in sozialgeschichtlicher Sicht*, Hamburg 1975, s 214.

56. Herman Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe: ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1958.

57. Reißmann 1975, s 9.

handlarnas intressen – var såväl inhemska som utländska köpmän med i ledningen. De gamla handelsgillenas tid var nu för alltid förbi.⁵⁸ Förhållandet mellan Lübeck och Hamburg började som nämnts förändras, i synnerhet under andra hälften av 1500-talet. Ytterligare en indikator för omsvinget är den starka utvandringen under 1600-talet från Lübeck till Hamburg. Inte enbart personer ur de ledande skikten tillhörde utvandrarerna, utan även personer ur de breda folklagren.⁵⁹ Hamburg var på god väg att bli norra Tysklands ledande stad, samtidigt som Lübeck led av en omfattande flykt av humankapital. Tilläggas kan att det var under 1600-talet som utvandringen från Lübeck till Amsterdam – där det likaledes var lättare att etablera sig som köpman – var som mest omfattande.⁶⁰

Nu måste man dock notera att det även i Hamburg fanns restriktioner angående vilka varor icke-borgare fick handla med. Det var ett privilegium för borgerskapet i staden att handla med de viktigaste varorna, såsom ull, linne, ylle, metall, beck, tjära, skeppsbyggnadsmateriel, med mycket mera. Dessa stränga bestämmelser, som ytligt sett inte skilde sig särskilt från många andra städers, kunde dock undermineras om det var lätt att bli borgare i staden. Och det var det i Hamburg, till skillnad från på andra håll. I de flesta städer runt Östersjön krävdes åratals lära för att vinna burskap som handelsman och för att därmed kunna upptas bland borgerskapet. I Lübeck krävdes åtta till nio år innan man kunde ansöka om att bli grosshandlare medan inga sådana krav fanns i Hamburg.⁶¹

Ett viktigt steg i riktningen mot en relativt sett öppen stad var fördraget med de engelska *Merchant Adventurers* 1567 – en åtgärd som karakteriserats som en milsten i stadens utveckling.⁶² Hamburg blev snabbt, med Michael Norths ord, kontinentens mest engelska stad.⁶³ *Merchant Adventurers* hade sedan länge varit den dominerande köpmannasammanslutningen i England. På grundval av ett kungligt privilegium monopoliserade de handeln med ylletyger, och kompaniet stod för hälften av Londons totala export. Av expor-

58. Postel 1992, s 37.

59. Brandt 1951, s 31.

60. Simon Hart, "Lübeck-Hamburg, ein historisch-demografischer Beitrag", *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Alterthumskunde* 1968.

61. Baasch 1922, s 248; Friedrich Georg Buek, *Handbuch der hamburgischen Verfassung und Verwaltung*, Hamburg 1828, s 402.

62. Reißmann 1975, s XV.

63. Michael North, *From the North Sea to the Baltic. Essays in Commercial, Monetary and Agrarian History*, London 1996.

ten gick tre fjärdedelar till Nederländerna och Tyskland, som var deras privilegerade handelsområden.⁶⁴ Engelsmännen hade emellertid upplevt allt större svårigheter att bedriva handel i Nederländerna och då den engelska regeringen förbjöd Hansaköpmännen att exportera kläde från England, erbjöd Hamburg engelsmännen ett frikostigt privilegium, mot de andra Hansastädernas vilja. Denna åtgärd lade nu grunden för en expansion av den engelska handeln. Det var alltså politiken, inte geografin, som lokaliserade *Merchant Adventurers* till Hamburg. Det första fördraget löpte på tio år, och det var meningen att det sedan skulle förlängas. Stark opposition från Lübeck och de andra Hansastäderna hindrade dock detta. Understödda av återkommande dekret från den tysk-romerske kejsaren om att engelsmännen skulle kastas ut ur riket, lyckades de andra städerna obstruera etablerandet av en permanent nederlagsplats. Först 1611 lyckades man upprätta ett nytt fördrag, som gav engelsmännen rätten att slå sig ner i staden, där de hade en privilegierad status. Återigen var det på Hamburgs initiativ som engelsmännen slog sig ner där.⁶⁵

En gradvis process mot ökad öppenhet mot främmande köpmän hade lett till att Hamburg vid mitten av 1600-talet hade övertagit den ledande rollen bland de nordtyska städerna. Det var inte endast engelsmän som fick tillåtelse att slå sig ner i staden. I samband med det holländska upproret mot spanska Habsburg år 1567 slogs sig religionsflyktingar från Holland ner i Hamburg, där affärsmöjligheterna var bättre. Erövringen av Antwerpen 1585 ledde likaså till att stora skaror flyktingar kom till Hamburg.⁶⁶ En annan stor grupp av religiösa flyktingar var de sefardiska judarna, som efter Filip II:s annektering av Portugal lämnade landet för att undkomma inkquisitionen. Antalet flyktingar var inte speciellt stort – 20 hushåll räknade man vid slutet av 1600-talets första årtionde – men de var alla köpmän med många kontakter och stor omsättning.⁶⁷ Hamburgs nyvunna styrka visades också bland annat genom att staden från och med 1663 åtnjöt undantag från de bestämmelser som infördes genom den brittiska navigationsakten.⁶⁸

64. Robert Brenner, *Merchants and Revolution. Commercial Change, Political Conflict and London's Overseas Traders, 1550–1563*, Princeton 1993, s 3.

65. W E Lingelbach, "The Merchant Adventurers at Hamburg", *American Historical Review* 1904:2, s 268f.

66. Herman Kellenbenz, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590–1625*, Hamburg 1954, s 179.

67. Kellenbenz 1954, s 241f.

68. Brandt 1951, s 40.

Lübecks inställning till utländska köpmän var en annan. Staden anklagade Hamburg för att vara alltför frikostigt gentemot utlänningar. Endast en "hundradel" av Hamburgs handel sköttes av borgare i Hamburg, hette det, resten bedrevs av holländare, tyskar från de södra delarna av riket, italienare, fransmän, portugiser, engelsmän och andra.⁶⁹ Det som var en dygd i Hamburg var en synd i Lübeck. De främningar som erhöll borgarrätt i Lübeck var nästan uteslutande från andra tyskspråkiga områden och sådana som rådet, på grund av rådande riksförfattning, inte kunde förvägra borgarrätt. Där Hamburg bredvilligt tog emot flyende hugenotter och andra, beviljades i Lübeck endast två personer från Frankrike burskap inom handeln mellan åren 1661 och 1700.⁷⁰ I engelsmannen William Carrs reseberättelse från 1688 bekräftas bilden av den utlänningsfientliga atmosfären i Lübeck. Skulden läggs på de lutheranska prästerna, som övertalat magistraten att köra ut alla främmande trosbekännare:

And the reason of that was chiefly the inconsiderate zeal of their Lutheran ministers, who perswaded the magistrates, to banish all Roman Catholics, Calvinists, Jews and all that dissent from them in matter of religion, even the English Company too, who all went and settled in Hambourg, to the great advantage of that city and almost ruine of Lubeck [...].⁷¹

Glädjen bland Hamburgs invånare över den utländska köpmannakolonins närvaro var emellertid inte oreserverad. Engelsmännens förmåner – att de slapp de borgerliga pålagorna, att de av staden hade fått ett stort hus till skänks, att de fick utöva sin religion fritt, att de ägde fullständig handelsfrihet (förutom detaljhandel med kläde i själva staden) – sågs med avund av andra grupper.⁷² Motståndet kom från den lutherska kyrkan, delar av de borgerliga kollegierna, samt från detaljhandlare och hantverkare.⁷³ Återkommande krav från det lägre borgerskapet på att kompaniet skulle upplösas framfördes. *Merchant Adventurers* hade monopol på importen av engelskt kläde. I samband med att detta monopol upplöstes 1688 förlorade dock medlemskapet i kompaniet sin betydelse; medlemsantalet sjönk och verksamhe-

69. Baasch 1907, s 118.

70. Meyer-Stoll 1989, s 129.

71. Carr citerad efter Meyer-Stoll 1989, s 131 not 28.

72. Lingelbach 1904, s 277.

73. Kopitzsch 1981, s 184.

ten övergick till att bli mer social än ekonomisk.⁷⁴ Förekomsten av dessa utländska kolonier av köpmän hade fått ett viktigt resultat: grundandet av Hamburger Bank, med förebilder hämtade från Amsterdam. Vida berömd var Amsterdams *Wisselbank*. Den hade inrättats 1609 och en liknande bank inrättades tio år senare i Hamburg. Drivande bakom grundandet var engelsmännen i *Merchant Adventurers*, de holländska flyktingarna och de sefardiska judarna, vilka önskade ett stabilt penningväsende vid bedrivandet av sin långväga handel.⁷⁵ Stadens bank blev en viktig symbol för denna infrastruktur. Hamburgs grannar var till en början inte alls roade av inrättandet av banken. Rådet i Lübeck anklagade genast Hamburgs nya institution för att vara skadlig för Lübeck. Hamburgs svar till Lübeck lät inte vänta på sig: lybeckarna hånades för att "vid sådana ting vara oerfarna" och för att de "kanske varken begriper eller förstår den stora nyttan med en sådan välordnad bank".⁷⁶ Andra europeiska köpmän såg kanske nyttan med banken, som hade gott rykte: "The Bank of Hamburg is reckon'd one of the best and richest, as well as one of the securest in Europe", som en engelsk kommentator uttryckte det i en affärstidskrift från början av 1700-talet.⁷⁷

Som redan framgått inträffade omsvängningen i Hamburgs historia under 1500-talet. Det var då befolkningen i Hamburg började öka, det var då Elbesjöfarten kraftigt ökade, och det var även då som *Merchant Adventurers* inbjöds att slå sig ned i staden. En bakomliggande orsak till detta skeende var reformationen och dess följdverkningar. Reformationen var ett symptom på de sociala oroligheter som svepte genom Tyskland under 1500-talet och i många städer gav den upphov till förändringar även inom den sekulära stadsförvaltningen. I Hamburg följdes den religiösa reformationen av en väldig omvandling av stadens politiska institutioner. Detta avspeglas i den så kallade *Lange Rezess* av år 1529 ("den långa förordningen", efter de 132 paragraferna).⁷⁸ Många andra städer, däribland Lübeck, skakades också av sociala oro-

74. Lingelbach 1904, s 277f.

75. Heinrich Sieveking, "Die Hamburger Bank", i J G van Dillen (red) *History of Principal Public Banks*, Haag 1934, s 126f.

76. Baasch 1907, s 128. Orsaken till motståndet var förmodligen att många städer i norra Tyskland skötte sina betalningar, och fick betalt, i olika slags småmynt. Med inrättandet av Hamburger Bank skulle endast stora silvermynt vara gångbara inom utrikeshandeln, och bankens uppgift var att stabilisera värdet på dessa mynt. På vissa håll befarade man att det skulle uppstå problem med betalningarna om de små mynten försvann ur omlopp. Se Sieveking 1934, s 127.

77. Citerad i John J McCusker, *Money and Exchange in Europe and America, 1600–1775. A Handbook*, Chapel Hill 1978, s 61.

78. Jürgen Bolland, *Senat und Bürgerschaft. Über das Verhältnis zwischen Bürger und Stadtregiment im alten Hamburg*, Hamburg 1977, s 25.

ligheter, men de gamla patriciersläkterna lyckades behålla eller till och med förstärka sin makt då de katolska institutionerna i staden avskaffades. Inrättandet av Hamburgs nya konstitution fick två viktiga följdverkningar. För det första institutionaliserades en rad borgerliga utskott, och dessa gavs inflytande över stadsadministrationen.⁷⁹ För det andra skapades en maktbalans mellan olika grupper i staden, främst borgerskap och råd, vilket ledde till att ingen grupp kunde monopolisera politiken i sitt eget intresse. Viktigast av allt var att de borgerliga utskotten tillerkändes makten att bevaka rådets förehavanden. År 1562 utvidgades inflytandet till att inga skatte- eller utgiftshöjningar fick ske utan borgerskapets tillåtelse, en immunitet de inte sällan åberopade.⁸⁰ Som Jürgen Bolland påpekat var denna princip om maktindelning unik. I de omkringliggande furstestaterna centraliserades allt mer makt i händerna på de absoluta furstarna, medan Hamburg fick en i huvudsak borgerlig författning.⁸¹ Därmed inte sagt att relationerna var utan konflikter, men i *der Lange Rezess* infördes för första gången i stadens historia bestämmelser för hur konflikter skulle lösas.⁸² De många stridigheter som tidigare karakteriserat maktkampen mellan råd och borgerskap, stridigheter som ofta tog sig våldsamma uttryck, lade ingen stabil grund för stadens styre.⁸³ Detta mönster bröts således i Hamburg i början av 1500-talet, och principen om maktindelning återkom sedan i olika författningar. Särskilt 1712 års konstitution spelade en viktig roll för den politiska stabiliteten och denna förblev i kraft fram till den franska invasionen 1806. Konstitutionen befäste att den högsta makten i staden "för evigt och oföränderligt", skulle delas mellan råd och borgerskap.⁸⁴

Slutord

Hamburg blev under 1600-talet en av de tre viktiga knutpunkterna i den region i Europa som uppvisade den största dynamiken och tillväxten: Nordsjöområdet. Stadens position som en av de tre mest betydelsefulla handelsplatserna skulle få konsekvenser för hela den nordeuropeiska ekonomin. Staden blev ett marknadsalternativ till framför allt Amsterdam och fungerade som bytesplats och stapelmarknad för produkter från Östersjöområdet på väg

79. Bolland 1977, s 25.

80. Bolland 1977, s 26.

81. Bolland 1977, s 31.

82. Kopitzsch 1981, s 184f.

83. Bolland 1977, s 20.

84. Kopitzsch 1981, s 186.

västerut samt för produkter från Medelhavsområdet och kolonialvaror på väg österut genom Öresund. Genom staden rinner floden Elbe, vilken brukar markera skiljelinjen mellan det marknadsorienterade nordvästra Europa och det av feodala institutioner hämmade Östeuropa. Hamburg spelade en viktig roll i skapandet av ett integrerat tyskt ekonomiskt område långt före den politiska enigheten under andra hälften av 1800-talet. Genom uppkomsten av Hamburg som central handelsplats fick engelsmännen en viktig kanal till de nordtyska marknaderna och de var inte längre beroende av holländska mellanhänder för transporter via den sydligare liggande Rhen. Öppnandet av en engelsk–tysk direkthandel var ett tecken på Englands övertagande av rollen som ledande sjöfartsnation. Dessutom var det av betydelse för de stora tyska städerna inne i landet, vilka både importerade och exporterade stora mängder varor genom Hamburg.⁸⁵ Den centrala skillnaden mellan Lübeck och Hamburg låg, som framgått, i de politiska institutionernas struktur. De empiriska observationerna tyder på att makt-delande konstitutioner enbart ingicks i tider av allvarliga konflikter. Detta tyder på att ingendera parten under normala omständigheter hade egna incitament att ingå makt-delande avtal med den andra parten. När sådana väl tvingats fram ökade emellertid det ekonomiska välståndet. Grunden för Hamburgs nyvunna storhet låg i den politiska stabilitet som skapades i och med inrättandet av den nya konstitutionen, vilken byggde på en för tiden unik princip om makt-delning mellan råd och borgerskap.

Betydelsen av konstitutioner som garanterar makt-delning ligger dels i att det blir svårare för en grupp att monopolisera viktiga resurser, dels i att man därmed skapar regler för hur konflikter kan lösas på förutsägbara och överenskomna vägar.⁸⁶ Risken för konfiskeringar och godtyckliga skattehöjningar härrör från en situation där makten är centraliserad. Skatteflykt och korrup-tion karakteriserar sådana samhällen. Långsiktig tillväxt kräver förutsägbara äganderättsförhållanden, vilka inte kan uppstå i ett envælde av skäl som förklarades inledningsvis. Genom att makt och resurser delas ökar kostnaderna för att ge privilegier till små grupper, och samtidigt ökar kostnaderna för att införa godtyckliga skatter. Genom konstitutionellt erkända politiska motviker, kontrollmekanismer och rättsgarantier skapas den institutionella stabiliteten. Det kan tyckas paradoxalt att det är så svårt att få till stånd författ-

85. C H Wilson, "The Economic Decline of the Netherlands", *Economic History Review* 1939:2, s 117.

86. North & Weingast 1989, s 818.

ningar som har sådana fördelar. Resultaten i denna uppsats illustrerar emellertid tydligt svårigheten att få till stånd vad Mancur Olson kallat "den osannolika transitionen", det vill säga en övergång från envælde till flervælde.⁸⁷

Precis som i fallet med den revolution i England som 1688 gjorde slut på envældet och ledde till en maktindelning mellan parlament och kung var det i Hamburg finansiella kriser under 1520-talet som tvingade fram konstitutionella förändringar. Ett viktigt resultat av denna konstitutionella maktindelning var att Hamburgs egna ledande köpmän inte motsatte sig de styrandes intressen av att låta främmande köpmän fritt etablera sig i staden; i utbyte fick köpmännen insyn i och inflytande över stadens styrelse. En liknande finansiell kris uppstod i Lübeck under 1660-talet. Fallet med Lübeck illustrerar emellertid att motsättningar mellan råd och borgerskap ingalunda måste sluta i kompromisser som gynnade tillväxt. Snarare visar Lübeck på något som förmodligen inte var alltför ovanligt – att bägge parter stärkte sin ställning, fast inom olika områden. Borgerskapet fick sina privilegier stärkta och erkända, medan stadens råd erkändes av borgerskapet som högsta styrelseorgan. Och så länge rådet garanterade stadens säkerhet och inte misskötte stadens finanser blev det politiska läget stabilt, fast på ett annat sätt än i Hamburg: köpmännens privilegier var fortsatt starka och rådets auktoritet var klart definierad. För den långsiktiga ekonomiska utvecklingen i staden i övrigt var det knappast en gynnsam utgång. I stället var det i Hamburg som kommersiella institutioner uppstod som gynnade ekonomisk välfärd, medan Lübeck fick en institutionell struktur som gynnade ett fåtal privilegierade.

87. Olson 1993, s 573.

Summary: Constitutions, Free Trade and Economic Growth.
A Comparative Institutional Analysis of Hamburg and Lübeck in
the Early Modern Period

From Montesquieu and Adam Smith we learn that economic development depends on the form of government. The form of government most conducive to economic growth is a government ruled by a constitution that makes property secure and arbitrary confiscations costly. Although such governments have been shown to have superior growth records, despotic and autocratic regimes were the general rule in early modern Europe. This article presents some evidence of how stable political regimes could arise in early modern city-states. The constitutional development in two of the famous Hansa cities – Hamburg and Lübeck – is analysed. Hamburg arose from a minor town to a major trading centre during the 16th century, while Lübeck underwent a secular stagnation. It is argued that Hamburg's rise to prominence was the result of a constitutional development that made it impossible for any group to monopolise the political and economic powers in order to shift rents to their advantage. In Lübeck, on the other hand, extensive economic privileges were granted to a small circle of wealthy merchants and as a result the city stagnated economically despite its close proximity to the major markets in Western Europe. The article's conclusions confirm the claim made by classic political economists that the economic growth rate – measured here as an increase of the urban population – was more favourable in republican governments based on political pluralism than in autocratic regimes.

Keywords: constitutions, Hansa, early modern, Hamburg, Lübeck, institutional change, urban history